

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. СУДОВА ЕТИКА

Мета: поглибити знання здобувачів щодо формування професійної етики судді; сприяти їх усвідомленню основних моральних принципів судочинства.

План:

1. Моральні витоки судочинства
2. Етика судового процесу
3. Етика судової риторики
4. Етика судового рішення
5. Судовий етикет

Перелік ключових термінів і понять: судова етика, суддівська етика, етика судового процесу, судова риторика, етика судового рішення, судовий етикет.

1. Моральні витоки судочинства

Термін «судова етика» був введений А.Ф. Коні для визначення ролі моральності в сфері кримінального судочинства, а потім і навчальної дисципліни, що висвітлює це соціальне явище.

Свою вступну лекцію про судову етику, прочитану в Олександрівському ліцеї восени 1901 р., а в 1902 р. опубліковану в «Журналі міністерства юстиції» А.Ф. Коні назвав «Моральні витоки в карному судочинстві».

В радянській державі погляди А.Ф. Коні відгуку офіційної влади не знайшли і судова етика на десятки років виявилася ізгоєм у навчальних програмах правознавчих закладів.

Під судовою етикою – навчальною дисципліною – її засновник мав на увазі дослідження моральних проблем, що виникають у кримінальному судочинстві та взаєминах професійних учасників судового процесу.

Інтенсивний розвиток руху на захист прав і свобод особи в усьому світі, прийняття важливих міжнародних документів і створення Міжнародної асоціації юристів сприяло підвищенню моральних вимог до судових і правоохоронних органів, а також адвокатури в державах-учасницях і поступово призвело до утворення юридичної деонтології та юридичної етики. У складі останньої виникли окремі галузі, що досліджують роль і вплив моральних процесів у галузях основних правових спеціалізацій: слідстві, судочинстві й адвокатурі.

Доцільність структурування юридичної етики за ознаками спеціалізації на слідчу, судову й адвокатську стала очевидною. Кожне з зазначених разгалужень юридичної етики вже довело своє право на існування, сприяло формулюванню загальноновизнаних деонтологічних вимог до представників основних спеціалізацій.

Безсумнівно, що в ряду юридичних професій судова діяльність являє собою вершину піраміди, що вінчає сукупну працю представників всіх інших служб і спеціальностей. Більше того, якість роботи останніх прямо залежить від вимог і вимогливості суду.

Вчені-правознавці пропонують своє поняття судової етики. Так, А.С. Кобликов вважає, що судова етика це: «сукупність правил поведінки суддів і інших професійних учасників карного, цивільного й арбітражного судочинства, що забезпечують моральний характер їхньої професійної діяльності і позаслужбового поведіння, а також: наукова дисципліна, що вивчає специфіку прояву вимог моралі в цій області».

Не досить виправданим є прагнення автора перевантажувати судову етику проблемами «позаслужбової поведінки інших професійних учасників» судочинства. Для цього існує адвокатська етика і деонтологічні норми професіоналів інших спеціалізацій.

Необґрунтовано, на наш погляд, і визнання судової етики самостійною «науковою дисципліною». Вичерпним, здається, було б таке визначення: Судова етика – це розділ юридичної етики, сукупність правил поведінки

суддів, інших професійних учасників судочинства, що забезпечують моральний характер їх процесуальної діяльності.

Етика судді як в судовому процесі, так і поза ним безумовно є складовою судової етики. Природно, судова етика може і повинна містити певні правила й настанови позаслужбової поведінки суддів, однак ці правила здатні лише доповнювати і підсилювати загальнозастановлені моральні принципи і підходи суспільства, членом якого є суддя.

Моральні вимоги до суддів і суддівської діяльності, майже такі самі як і вимоги, звернені до слідчих, прокурорів. Дотримання положень ст. 62 Конституції України (презумпція невинуватості), законність, неупередженість, об'єктивність, справедливість – от чого чекає суспільство від судді. По суті, не так вже й багато, однак, як свідчить судова практика, це «дещо» дається нелегко і далеко не усім.

З правового погляду, завдання судді зводиться до правильного застосування матеріального і процесуального закону. Точне і грамотне застосування чинного закону вже саме по собі вирішує безліч моральних проблем, оскільки закони, крім правових, закріплюють і моральні вимоги суспільства.

Чинна Конституція України пішла шляхом максимального розширення функцій суду, визнавши судову систему самостійною галуззю державної влади. Функції та повноваження судів значно розширені за рахунок звуження функцій прокурорських. Передачу судам права видачі дозволів на виконання низки слідчих дій, варто розглядати як передачу під контроль судової влади дотримання конституційних вимог про недоторканість особи (ст. 29 КУ), недоторканості житла громадян (ст. 30 КУ), про дотримання таємниці листування, телефонних розмов (ст. 31 КУ), а так само вимоги про суворе дотримання порядку користування конфіденційною інформацією (ст. 32 КУ) і має не тільки правовий зміст.

Історичною подією морально-правового характеру в кримінальному судочинстві стала остаточна відмова України від застосування страти. У 2000

році Верховна Рада України внесла зміни до Кримінального кодексу України, якими остаточно вилучила поняття «смертна кара» з офіційного списку кримінальних покарань України.

Цей важкий і неоднозначний за своїм значенням крок українських інститутів влади є ніби символічним і знаковим поворотом українського суспільства до високих моральних ідеалів, зокрема й у кримінальному судочинстві.

Значним кроком до цивілізованого, з погляду моралі, кримінального законодавства було введення в Конституцію України ст. 63, що звільняє від відповідальності за відмову від свідчень проти себе, членів родини чи близьких родичів.

Приведення кримінальних процесуальних норм у відповідність до конституційних положень припускає наповнення їх моральним змістом, підвищеною повагою до особистості, її прав і законних інтересів, особистого життя.

Морально орієнтоване законодавство України – це важлива складова етико-правового підґрунтя судді, що позбавляє його можливості виправдовувати несправедливість моральною недосконалістю закону. Однак далеко не всі галузі українського права є бездоганною основою діяльності судді.

Так, на думку сучасних дослідників, серйозною проблемою є штучне виключення категорії «добросесність» із вимог суддівської етики. Заслуговує на увагу, що відповідно до ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший від тридцяти та не старший від шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросесним та володіє державною мовою. Як можна побачити, у цьому формулюванні відсутня вказівка на відповідність етичним стандартам, натомість є поняття «добросесність». Натомість у ч. 1, 2 ст. 83 вказаного правового акту визначено, що

кваліфікаційне оцінювання проводиться Вищою кваліфікаційною комісією суддів України з метою визначення здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді за визначеними законом критеріями. Критеріями кваліфікаційного оцінювання є: 1) компетентність (професійна, особиста, соціальна тощо); 2) професійна етика; 3) доброчесність. Водночас у ст. 106 як підставу дисциплінарної відповідальності вказано «допущення суддею поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, прояв неповаги до інших суддів, адвокатів, експертів, свідків чи інших учасників судового процесу», тобто відповідність способу життя судді його статусу, що звичайно пов'язується з категорією «доброчесність», віднесено до норм суддівської етики.

Іншою складовою етико-правової основи, що покликана забезпечити правильне застосування діючого законодавства суддею є особиста моральна настанова, його прагнення і рішучість поважати і дотримуватися закону.

Чималу роль у формуванні моральної позиції при виконанні свого службового обов'язку судді покликана зіграти його суспільно-моральна орієнтація. Вихованням моральності покликана займатися загальнонародна ідеологія, що пронизує державні принципи.

На сьогодні переважна більшість суддів – атеїсти, що не сповідують жодних релігійних переконань. За відсутності в країні єдиної загальнодержавної чи переважної у суспільстві ідеології у цієї категорії людей є відсутність внутрішнього духовного кредо (не ототожнювати з релігійним), що спирається на будь-які моральні школи й систему поглядів, крім службових розпоряджень, що включають у себе і деякі моральні положення. Відсутні в країні і суспільно-державні інститути духовного виховання особистості.

2. Етика судового процесу

Як це не парадоксально, але виникнення поняття «судова етика» пов'язано насамперед з тим аморальними і корисливими проявами, якими, на жаль, так багата судова практика. Якби не було сумних аморальних фактів в правосудді, не було б необхідності й у судовій етиці.

За єдності моральних вимог і спільної професійної мети – відшукування істини у справі та винесення справедливого вироку – у роботі судді та слідчого досить багато істотних розбіжностей у засобах і підходах до досягнення цієї єдиної мети, що, безумовно, впливає на їх характер і поведінку.

Варто почати з того, що всі професійні учасники кримінального судочинства: слідчий, прокурор, адвокат, маючи кінцевою метою здійснення правосуддя, працюють, врешті решт, на правосуддя.

Підсумком цієї багатоликої і різнобічної роботи є поява на суддівському столі справи, крапка в якій може поставити тільки суд. Ця крапка – вирок.

Будь-яке рішення суду проголошується ім'ям України. Звідси і широкі владні повноваження, з якого випливає висока моральна відповідальність за якість прийнятого рішення.

Слідчий, як ми вже знаємо, працює в умовах таємності, наодинці з обвинувачуваним, свідком, він не пов'язаний умовами відкритості та думкою учасників судового процесу. Крім цього, у слідчого є завжди перевага в тому, що він допитує обвинувачуваного, свідка вперше і, найчастіше раптово, коли той ще не підготовлений до допиту. Слідчий неквапливо і продумано домагається найбільш прийнятної відповіді, а потім фіксує її в протоколі. Відсутність у приміщенні сторонніх сприяє розкутості допитуваної особи і, нерідко, штовхає останнього до виливу різних «одкровень».

Робота судді провадиться в умовах повної гласності, у всіх на очах.

Кожне його питання звучить у судовому залі, обов'язково фіксується і, природно, має бути продуманим і зваженим до його проголошення.

Суддя не може дозволити собі піддаватися емоціям, незалежно від того, хто перед ним стоїть, підсудний, обвинувачений у вчиненні злочину чи особа, що постраждала від нього. Питання судді чи іншого учасника процесу негайно фіксується в протоколі судового засідання і технічними засобами, а також всіма учасниками процесу. У такий самий спосіб фіксується і відповідь підсудного, свідка. Суддя позбавлений переваги раптовості і допитує особу, що вже цілком осмислила ситуацію і, як правило, що обрала більш-менш придатну їй позицію.

Повторення перед судом і великою судовою аудиторією показань, промовлених у напівінтимній обстановці слідчого кабінету, дуже непроста процедура.

Не слід також забувати й про психологічний вплив, якому піддаються потерпілі, свідки і навіть експерти з боку родичів і спільників підсудного з метою змусити останніх відмовитися від показань або змінити їх.

Обов'язок судді, що домагається істини у цій справі, створити сприятливу обстановку для спокійного освоєння свідка в новій, незвичайній для нього ролі, відгородити від нападок із залу і можливих погроз з боку підсудних. Свідок має відчувати себе захищеним від можливих наслідків у зв'язку з виконанням свого громадського обов'язку – надання суду показань. Водночас суддя, зобов'язаний чітко і недвозначно пояснити свідку, потерпілому їх відповідальність перед законом за дачу завідомо неправдивих показань. Це положення закону, безсумнівно несе в собі й елементи морального впливу, як на особу, що свідчить, так і на присутніх у залі судового засідання.

Одним з найважливіших засобів відшукування істини у справі є тактика допиту та мистецтво одержання інформації в ході судового засідання. Суддя повинен дуже тонко відчувати обстановку в залі суду і враховувати дуже непросте становище людини, що стоїть перед судом, його психологічний і нервовий стан.

Саме тут і виявляються справжні професійні і морально виправдані підходи судді до людини. Уміння підтримати її, дати можливість освоїтися в судовій аудиторії, відгородити від вигуків і погроз із залу – це мистецтво, досліджуване юридичною етикою. Відсутність цього уміння не може бути компенсовано навіть високою кваліфікацією, тим більше за відсутності моралі.

3. Етика судової риторики

«Щоб достойно і професійно здійснювати функцію обвинувачення чи захисту на суді, треба вміти говорити» – так починає свою книгу «Мистецтво мови на суді» П. Сергеїч. Здавалося б, не аби яка мудрість, але за цими словами усвідомлення високої культури, притаманної одній з найдавніших сфер людського буття.

Ораторському мистецтву присвячено безліч наукових і навчальних здобутків, починаючи з античних і римських ораторів і риторів Арістотеля, Демосфена, Катона-цензора, Гая Гракха, Юлія Цезаря, Помпея, Цицерона і закінчуючи сьогоdnішнім днем. Саме слово «оратор» походить від лат. орис - рот. Якщо людська мова – це інструмент спілкування людей між собою, то ораторське мистецтво – це уміння максимально використовувати мовне спілкування людей як засіб досягнення бажаного результату.

Теорія ораторського мистецтва досліджується і розвивається риторикою. Визнаний фахівець в області теорії ораторського мистецтва Д.М. Олександров, узагальнюючи існуючі визначення риторики вважає, що: риторика – це теорія ораторського мистецтва, теорія красномовства, наука про уміння говорити красно, добре, так, як потрібно в даному випадку. Уявляється, що визначенню риторики більш відповідало б поняття: Риторика, як теорія ораторського мистецтва, є наука про уміння говорити так, як найбільш доречно в даному випадку. Тому що поняття «красно» і «добре» дуже відносні

та мають потребу в додатковому поясненні. Слово «доречне» відповідно визначає і рівень діловитості, і ступінь припустимої «красивості» мови.

Найбільш це стосується судової риторики. Існує чимало професій, де уміння говорити чітко, образно, переконливо і полум'яно вирішує успіх справи, а нерідко і визначає кар'єру оратора, його майбутнє. Найчастіше це стосується політиків, адвокатів, що нерідко співпадає. Педагогу потрібні зовсім інші якості. Йому набагато важливіше володіти образністю мови, її дохідливістю, рівністю викладу, умінням глибоко проникати в довірливі душі та серця учнів. Тут перше місце належить мистецтву викладу й авторитету педагога.

Судочинство передбачає постійне спілкування юристів-професіоналів як між собою, так і з людьми, які так чи інакше виявилися причетними до певного судового процесу. Це процесуальне спілкування в часи А.Ф. Коні знайшло своє вдале призначення в слові «судоговоріння».

Специфіка судоговоріння полягає в суворій процесуальній упорядкованості – кожне слово, промовлене в ході судового засідання має свою процесуальну назву і призначення. Головуючий у суді не розмовляє, а веде судові засідання. Сторони судової справи: підсудний, позивач, відповідач, свідки – дають показання. Учасники судового процесу: державний обвинувач, адвокат – допитують, ставлять запитання, заявляють клопотання, роблять заяви, беруть участь у судових суперечках. Підсудний промовляє останнє слово.

Кожна з форм судоговоріння має своє призначення, свою мету і, обов'язково, власну етичну основу. Допитуючи особу в судовому засіданні неприпустимо задавати питання навідного характеру.

Аморальним є постановка запитань глибоко інтимного характеру, якщо це не продиктовано інтересами справи. Неприпустимо звертатися до будь-якої, викликаної в судові засідання особи на «ти», вичитувати за «невірно» зайняту позицію та ін.

Судоговоріння здійснюється в порядку, установленому кримінальним процесуальним і цивільним процесуальним законодавством, у визначеній черзі й обов'язково з дозволу головуючого в справі судді – спочатку слово надається позивачеві, а потім відповідачеві; спершу виступає державний обвинувач, а за ним – адвокат. Бувають випадки, коли порядок допиту окремих осіб в інтересах справи судом може бути змінений. Однак це допускається суддею лише після попереднього обговорення такої доцільності з учасниками судового засідання.

Цей порядок установлено не тільки відповідно до правових вимог.

Тут прослідковується етичний підхід законодавця до розв'язання правових питань. Так, відповідач виступає після позивача для того, щоб мати можливість захиститися від позову. Адвокат виступає після державного обвинувача, щоб мати можливість захиститися від аргументів обвинувачення. Це, безперечно, морально виправдано. Бий, але вислухай – говорили римляни, що означало необхідність вислухати й обвинувачуваного і лише після цього приймати рішення.

Говорячи про етичний бік процесуальної ролі державного обвинувача в кримінальному судочинстві, не можна, природно, не зазначити моральний бік вимог щодо захисту державним обвинувачем інтересів особи, винуватість якої не знайшла свого підтвердження в ході судового слідства.

Подвійність позиції державного обвинувача, його професійне становище зобов'язують враховувати не тільки обставини, що підтверджують пред'явлене обвинувачення, але й таких, що виправдовують підсудного, і дають йому всі можливості бути максимально об'єктивним. Це зазвичай можливо лише у разі, якщо державний обвинувач буде де-факто вільний у своїх діях, тобто якщо буде відкинута слідування радянській постановці справи, де виправдання підсудного було майже злочином.

Промови державного обвинувача, прокурора з особливим нетерпінням чекають і уважно слухають всі учасники судового засідання, зацікавлені особи і присутня в судовій аудиторії громадськість. На промовця спрямовані всі

погляди з надією почути голос справедливості, тому що це глас держави в особі уповноваженої нею особи.

4. Етика судового рішення

За всіх часів і у всіх народів право судити і розв'язувати суперечки було однією із шанованих і престижних привілеїв. Найбільше люди цінували в суддях справедливість (лат. *justitia*), що є синонімом правосуддя. Головним мірилом справедливості судді є рішення у конкретній справі, вирок. В основі рішення, вироку лежать такі критерії, як законність і обґрунтованість, що знімають конфлікт між правом і мораллю, що і визначає поняття справедливості.

Однак судова практика вказує на те, що більшість рішень суду визнаються справедливими лише однією зі сторін. Інша сторона судової суперечки, що програла процес, не вважає рішення справедливим. Так само і з оцінкою вироку суду – якщо задоволена позиція державного обвинувачення то, як правило, протестують підсудний і його захисник.

Більше ніж два століття існування етики не привело до створення деякої універсальної формули, що дозволяла б судді досягати бажаної гармонії інтересів і повної справедливості.

Разом з тим, спроби виробити деякі орієнтири, покликані допомогти судді на шляху до пошуку справедливого рішення були раніше і не припиняються дотепер. Пов'язка на очах Феміди, терези і меч у її руках – зовсім не примха скульптора. Закриті очі означають, що суддя позбавлений можливості та права розрізняти стоячих перед ним за одягом, саном і посадою, він безсторонній. Терези в руці Феміди нагадують про обов'язок судді, перш ніж застосувати меч правосуддя, ретельно зважити всі «за» і «проти». Саме судочинство і є сфера, де співвідношення справедливості та законності має поєднуватися гармонійно.

Суддя при розв'язанні суперечки дотримується закону та враховує громадську оцінку поведінки сторін або вчиненого злочинцем діяння, що створює його особисті переконання.

Професійний суддя – це організатор, ведучий в судовому розгляді. Етична вихованість судді розглядається як одна із ознак професійної придатності. Саме від судді залежить рівень виховного (превентивного) впливу процесу. Як зазначає В.В. Леоненко, в обов'язки судді входить: слідкувати за тим, щоб критика адвокатом доводів обвинувача і критика прокурором доводів захисту не переходила б меж дозволеного законом і мораллю, не допускати постановку ними свідкам, потерпілому, обвинуваченому навідних питань, швидко і рішуче присікти прояви грубості, безкультурності.

Недостойна ж поведінка самого судді підриває громадську довіру до нього та судової системи в цілому. Довіра громадськості вимагає, щоб суди були не лише незалежними і неупередженими, а й виглядали такими в очах громадськості.

Як стверджує суддя Верховного Суду України Л.І. Григор'єва, «можна зрозуміти і певною мірою вибачити юридичні помилки, що зумовлюються, насамперед, складністю активного процесу законотворення в нашій державі... Однак ніколи не можна зрозуміти і простити факти свинства, брутальності, зарозумілості суддів, вчинення ними аморальних проступків і фальсифікації судових документів».

Безперечно, пересічного громадянина не цікавить, молодий суддя чи старий, хворий він чи втомлений, в доброму він гуморі чи заклопотаний особистими проблемами. Громадянин прийшов до суду шукати захисту і справедливості, він очікує від судді тільки цього, і тому його не обходить, з яких причин не вирішується професійно і своєчасно його спір. Супроти тих, хто перетворює суддівську незалежність у суддівське свавілля, розуміє незалежність судді як незалежність від закону, хто вчиняє проступки, які

ганьблять честь судді, підривають авторитет судової влади, слід діяти жорстко, рішуче, але, водночас, адекватно поведінці таких суддів.